

МОРАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ Т. АДОРНО: ВІД КРИТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ДО СУЧАСНОЇ ПРАКТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Завданням філософії, за думкою Адорно, є усвідомлення всезагального та необхідного. Не зважаючи на розвінчання понятійності як такої в «негативній філософії», Адорно залишається в рамках модерного проєкту. З цієї принциповості, а також з оригінальності, парадоксальності його мислення народжується цікава констеляція етичних міркувань, концептів моральної філософії, що можна поєднати в певну модель практичної раціональності. Ця конструкція пропонується до уваги в даній статті як конструкція практичної філософії німецького критика. Ідеї, що представлені в його моральній філософії осмислюються в перспективі розгорнення проблематики нормативного ядра критичної теорії від першого покоління Франкфуртської школи через дискурсивну етику до сучасної критичної філософії. В статті показано розходження в обґрунтуванні належного між адорнівською філософією та дискурсивною етикою як розходження стосовно можливостей реалізації нормативності в формальних умовах комунікації. Позиція Адорно із збереженням кантіанських засад висвітлює те, навколо чого розгортається критика та нові формулювання дискурсивної етики. Адорно акцентує увагу на амбівалентності універсального в моральному мисленні, через встановлення «внутрішньої діалектики моралі». Він виступає проти абстрактності, формальності, що приховує за собою підпорядкування всього різноманіття та різнобічного своєрідність життя тотальній раціональності. Замість цього він пропонує поняття людяності, гуманності. Абстрактність є рисою визначення моралі через закон, що вимагає рівного відношення до всіх, яке виводиться абстрактними процедурами розуму, Адорно ж підкреслює імпульсивність, тобто саме те, що товкає до морального рішення. Діалектика моралі Адорно розгортається між імпульсом, відчуттям солідарності, живого відношення до існування з Іншими, та абстрактним принципом моралі із ключовим обґрунтуванням рівності та автономії. В результаті між цими модусами мислення про моральне встановлюється взаємозв'язок, індивідуалістичний модус є джерелом морального, але через рефлексію морального досвіду, етичні установки критики і щільності універсалізм та загальність не мають рис формального та зовнішнього. Дві сторони питання, що наявні в діалектиці морального за Адорно, імпульс і принцип поєднуються як теоретичний аспект, обґрунтування та практичний – застосування. Відтак висвітлюється ключова проблема для протистояння між універсалізмом та контекстуалізмом – гармонізація *правильності* як морального закону та *блага* як етичної установки.

Ключові слова: універсалізм, контекстуалізм, діалектика, нормативність, етика супротиву, негативний категоричний імператив.

Філософії Т. Адорно в історії етики та моральної філософії зазвичай приділяється достатньо мало уваги, як і власне в представленні ідей критичної теорії Франкфуртської школи. Більшість вітчизняних досліджень обмежується згадкою про спільну з М. Горькаймером роботу «Діалектика Просвітництва» та зрілу роботу Адорно «Негативна діалектика». Фігура Адорно, із зрозумілих причин (складність стилю, тематична й ідейна різноплановість творів), сприймається окремо. Однак, в останній час інтерес до його робіт поживається. Більшою мірою це пов'язано із постмодерним нахилом думки Адорно, як змістовно, так і за формою. Проте Адорно привертає увагу як мислитель, що із позиції радикальної критики залишається в межах проєкту Модерна. В цьому сенсі він є цікавим сьогодні в межах дослідження теорій практичної філософії, які продовжують проєкт критичної теорії в працях другого та третього покоління.

Особливість філософії Адорно з перспективи сьогодення, здається, відбиває пост-становище після драматичного розгорнення подій в філософії останніх десятиріч із жвавими дискусіями значних фігур та протистояннями течій і напрямків. Філософія

Адорно є прикладом філософії, що склалася в часи осмислення драматизму ХХ ст., як історичних подій, так і подій думки в філософії, літературі й мистецтві. Головним чином увагу німецького критика привертають ситуація моральної катастрофи ХХ ст. і життя після неї а також ситуація розвитку модерної раціональності. В одному з есе ставиться окремий наголос на невизначеності та відношенні філософії до цього, ставиться питання: «Чому все ж таки філософія?». Відповіді, що надає Адорно, цікаво та корисно осмислити як співзвучні сучасному стану невизначеності. В цій статті буде представлено ключові ідеї Адорно з практичної філософії (етики, моральної і політичної філософії) у контексті спрямувань критичної теорії та її повороту до дискурсивної етики.

Звісно ці ідеї є конструйованими з робіт Адорно різних періодів, адже характерною рисою його філософії є несистематичність, різноплановість викладу. Одна з останніх праць Адорно «*Minima moralia*» взагалі представляє за манерою постмодерну перехід філософії до есеїстики. В його текстах досить складно знайти завершену й чітко сформульовану думку. Ф. Гренц з цього приводу вказує, що він «відшукав найменше етики в «*Minima moralia*» і найменше естетики в «Естетичній теорії»» [Соловьева, 2010, с. 128]. Мислення Адорно можна представити радше як *констеляцію* різноманітних ідей, ніж тематично та понятійно-окреслений виклад. Така здатність Адорно поєднувати в складні філософсько-теоретичні констеляції різноманітні ідеї та поняття вирізняє його з плеяди франкфуртської школи. Важливо також відзначити, що серед дослідників Адорно його моральна філософія конструюється та оцінюється зовсім по-різному, що також пояснюється складністю думки німецького критика.

Зазвичай виклад моральної філософії Адорно вичерпується згадкою низки таких екзистенціалів, як страждання, бунт, надія. Ці теми дійсно складають у його філософії те, що Г. Шнедельбах називає «*константними лейтмотивами*». Це на перший погляд зближує Адорно з неklasичною й індивідуалістичною етикою, переважно із етикою екзистенціалізму. Однак це є вкрай невірним сприйняттям. Адорно протиставляє свою філософію етиці екзистенціалізму саме в тому, що розкриває тематику моральної філософії, а не етики. Центральним для філософії моралі є питання універсалізму, а опозиція індивідуального та загального, проблема спільності людського життя зі збереженням індивідуальності й водночас взаємного зазіхання до справедливості – ключові в його роботах. Це дає право ввести Адорно в дискурс сучасної практичної філософії.

Ключова проблема, з якою стикається виклад етики Адорно, полягає в його відмові формулювати будь-який нормативний орієнтир або орієнтир до блага, не інакше як парадоксальним шляхом, зберігаючи нетотожність блага в понятійних формулюваннях. Ця позиція обумовлена відмовою від моделі раціональності, яку Адорно характеризує як тотальну деструктивну силу не тільки в ракурсі становлення культури Просвітництва та соціальних відносин капіталізму («Діалектика Просвітництва»), а й у структурі мислення взагалі. В своїй зрілій роботі «Негативна Діалектика» Адорно аналізує рацію як інстанцію, яка в процедурі ототожнення категоризує та підпорядковує своїй логіці принципово невимовне та нетотожне, тим самим спотворюючи його. Ця модель виражається в характері наукового пізнання й філософських систем, які спрямовані на домінування над природою як нетотожним. В такій ситуації визначення орієнтирів неможливе, адже за узагальненнями втрачається як унікальність живого досвіду, так і життя кожної окремої індивідуальності, а визначення є хибними в логіці ототожнення понять.

На противагу цьому Адорно формулює цінність філософського критичного погляду, де за усвідомленням загального зберігається увага до одиничного. Тим самим філософія відстоює свою відмінність від науки та є свідцтвом проривання непонятійного з поняття. В цьому виявляється «утопія пізнання» – «в розкритті непонятійного через понятійне, без прирівняння та ототожнення його до понятійного» [Адорно, 2003, с. 19]. З такої перспективи філософування стає протидією ототожнюючій раціональності. Дослідниця Адорно Г. Соловйова, трактує це як можливість *нового філософського етосу*, особливістю якого є зближення позицій. Це відображає стан сучасної філософії взагалі.

Вона пише: «...Адорно не тільки «демонтує» дискурсивні схеми, але й намагається спроектувати моделі раціональності, де миметичне виражається мовою поняття, не уподібнюючись йому та залишаючись унікальним, тобто Адорно балансує між модерном і постмодерном» [Соловьева, 2010, с. 120].

Відтак Адорно сприймає філософію та філософські тексти як *практику* або мислення як *справу*. Ця *справа* має відповідальне етичне спрямування, що полягає в критичному осмисленні та супротиві. Ці дві установки є центральними для Адорно, як буде показано нижче. В роботі «Проблеми філософії моралі» Адорно пише: «...правильне життя можливо сьогодні більш за все як супротив», тобто супротив тим формам неправильного життя, що викриває та розгадає критична позиція у вигляді прогресистської свідомості [Адорно, 2000, с. 191].

Згадаємо, в одній з праць Адорно ставить питання щодо статусу філософії, що підривається бурливими протистояннями різних шкіл і течій. Тут він наголошує, філософія є й завжди була критикою, так вона «... має життя як супротив загальним практикам сьогодення, того для чого вони слугують, супротив обґрунтуванню наявного, сталого» [Adorno, 2005, с. 6]. Моральну філософію своєю чергою він вбачає в аспекті самокритики. Самокритика є підґрунтям його етики, адже саме це запобігає засиллю хибної раціональності та уможливає етичне перетворення. Протистоїть самокритика тій шкідливій інерції, за якою живе сучасна людина, встановлюючи тотальний стан «непросвітництва».

Отже, першою етичною установкою стає *супротив* – супротив тій раціональності, що за логікою ототожнення приховує домінуюче та деструктивне бажання панування, з одного боку, над зовнішньою природою задля задоволення потреб самозбереження й над внутрішньою природою, яка підриває загальне своєю індивідуальністю, з іншого. Філософії Адорно властива гостра чутливість до питання опозиції індивідуального та загального, як підпорядкування конкретного тотальності, розповсюдженій в усі сфери життя капіталістичної логіки. Відтак, проблематичною є фіксація уваги на індивідуальному, на життєвому, що є парадоксальним і абсурдним. Моральні категорії проти цього виявляються абстрактними, формальними та пустими, що, на перший погляд, виводить позицію Адорно за межі теоретизування щодо морального. Але це не означає, що позиція Адорно є вкрай індивідуалістичною й претендує на вихід за межі цієї опозиції на користь критики «по той бік» моралі Ф. Ніцше. Суттєвою є відмінність його позиції як від Ніцше, так і від постмодерністів, адже, як вказує Соловйова, «Адорно нападає на тотожність самості, намагаючись її розколоти. Але водночас спохоплюється, починаючи захищати суб'єктивність» [Соловьева, 2010, с. 311].

Викриваючи опозицію загального та індивідуального Адорно розгортає те, що можна назвати «проектном внутрішньої діалектики моралі», де головним стає осмислення співвідношення окремого та загального, або закону та свободи. Адорно пише: «Філософія моралі й моральна практика, що не приймає до уваги антагоністичні протиріччя між найвищою мірою справедливими зазіханнями цілого й інтересами окремої людини... неминуче скочується до варварства, до тотального панування гетерономії. Філософія моралі має виражати цю антиномію – так, як це вдалося виразити генію Канта...» [Адорно, 2000, с. 165].

Хоча Адорно підкреслює репресивність і авторитарність кантівського суб'єкта, за яким стоїть підкорення внутрішньої природи й сфери чуттєвості чітко визначеній інстанції розуму, кантівська моральна філософія є конститутивною для його власної позиції, адже вона «представляє собою ... філософію моралі як таку» [Адорно, 2000, с. 121]. На прикладі кантівської філософії Адорно розкриває неминучу опозицію морального закону, що виводиться із сфери ноуменального та реального життя, де втілюється моральний вчинок. В роботі «Проблеми філософії моралі» Адорно наголошує на тому, що встановлює «межі розуму в сфері морального». Із істинного розуміння практики, де наявні абсурд і «жахлива діалектика життя», моральний закон має місце лише як «факт розуму». З одного боку, ми маємо формалізм морального закону, а з іншого – те, що обумовлює моральне як моральний імпульс чи спонтанність до морального вчинку в конкретній реальності

індивідуального. Немоżliвим виявляється обґрунтування закону як із структури суб'єктивності, так і з диференційованої від релігії та традиції сфери етичного.

Встановлюючи основну проблему філософії моралі, вихід з неї за логікою Адорно представити однозначно досить важко. Його можна розуміти як із позиції «негативної філософії», так із позиції можливої трансценденції через орієнтацію до життя з Іншим, до солідарності з Іншим. Як вказує К. Менке в дослідженні моральної філософії Адорно, опозиція загального й окремого може прочитуватися через гегелівську критику філософії Канта, а саме через проблему можливості визначення індивідуального тільки в наявному загальному, патернах соціокультурного спільного життя в традиції [Menke, 2004, с. 308]. Адорно проводить тезис щодо виходу, зняття опозиції через солідарність з Іншим у сенсі співчуття Іншому. Взаємозв'язок окремого та загального полягає у визнанні, що свобода Я є неможливою без морального закону, але моральне без індивідуального, втілене в формальних принципах, втрачає свій сенс і набуває наставницького характеру. В цьому полягає, як пише К. Менке, «критика моралі, що водночас реалізується на базису моралі» [Menke, 2004, с. 322].

Таким чином, замість формалізму раціоналістичної логіки Адорно пропонує орієнтир до людяності та солідарності, що обґрунтовується через нетотожне та нераціональне – імпульс і спонтанність. В цьому сенсі Адорно виводить на перший план такі теми кантівської філософії, як *почуття* обов'язку й самоцінність людської гідності. Людяність можна представити прикладом виходу з логіки раціональності, яка ототожнює й надає функціональній цінності всьому задля обміну та накопичення. В сфері морального людина є кінцевою метою, тому визнає Адорно: «весь пафос моральної філософії Канта полягає в тому, щоб відшукати таку ціль, що перестала б бути засобом для досягнення чогось» [Адорно, 2000, с. 173]. В ідеї людської гідності Адорно вбачає засаду нормативності, що уможлиблює міцну тенденцію критики існуючого суспільства.

Відтак етична установка супротиву набуває нового звучання. Тільки через критичну рефлексію щодо наявної опозиції можливе протистояння фальшивій видимості автономії, яка лише підкорюється формалізованим законам, без рефлексії та веде до засилля нейтрального, представленого в феномені масового суспільства.

Отже, супротив як критична позиція в рамках проекту критичної теорії обґрунтовується Адорно різнопланово. Критика визначає демократію, в сутності якої є диференціація влади заради загального взаємного огляду, в процесі якого кожна гілка влади дістає можливості критичного огляду рішень і дій іншої. В структурі сучасного суспільства критичний потенціал уможлиблюється із встановленням публічної сфери, яка концентрує позиції автономних суб'єктів стосовно проблем як приватного, так і загального. В одній зі своїх праць Адорно відзначає: «Публічна сфера, як показав Габермас, ... це найважливіший посередник будь-якого політично ефективного критицизму» [Adorno, 2005, с. 283]. Цей медіум між економікою та приватною сферою стає тим полем, де можливий прояв автономної суб'єктивності, що оцінює, критикує, обговорює. Критична позиція являє собою приклад спроможності мислити й діяти за власним розумом без керівництва та орієнтації на когось іншого. Відтак «для Адорно критична теорія суспільства є підґрунтям виходу із неповноліття в кантівському сенсі» [Cook, 2020, с. 541].

Але тут закладена більш серйозна проблема сприйняття адорнівської філософії моралі, що полягає в наступній претензії: а чи можлива така філософія як нормативна, й до якого позитивного конструктивного орієнтиру вона може привести? За негативізмом і відмовою від обґрунтування нормативного в структурах раціональності висновкам Адорно іноді приписують риси ірраціоналізму. А через визначення орієнтиру як «невимовного» – навіть містицизму. Чи достатньо збереження тієї автономії суб'єкта в критичній позиції супротиву, яка протистоїть логіці капіталістичного буржуазного укладу та інструментальної раціональності?

Це виводить до загальної для критичної філософії проблеми засад критики, з позиції яких вона є можливою. Як зазначає Ю. Габермас, для котрого вирішення цього

питання стало відправним пунктом проекту обґрунтування дискурсивної етики, Адорно та Горкгаймер обирають варіант залишити невирішеним парадокс критики, що не має під собою передумови власної значущості. Відповідь, що вони надають у вигляді «негативної філософії», залишається «парадоксом в мисленні тотальної критики» [Хабермас, 2003, с. 77]. В цьому полягає ключове розрізнення теоретичних спрямувань першого покоління критичної теорії та послідовників в руслі дискурсивного повороту Ю. Габермаса.

В статті «Theodor Adorno: The Primal History of Subjectivity – Self-Affirmation gone wild» Габермас осмислює утопічну направленість негативної раціональності та можливість «примирення» (reconciliation) в новій моделі «миметичної раціональності» Адорно. Можливість усвідомити нетотожне, неконцептуальне концептуальним, зберігаючи його нетотожність і неконцептуальність, що Адорно пропонує бачити лише в сфері естетичного сприйняття витвору мистецтва, засновник комунікативної філософії переносить до повсякденної ситуації комунікації. В процесі спілкування між людьми неможливо повністю передати мовою понять і визначень окремих індивідуальний досвід. Але саме у вільній комунікації, втіленій у життя за правилами дискурсу, уможливується вихід із парадоксу через взаємну інтерпретацію зовнішнього світу. Так здійснюється множинність сенсів і точок зору, завдяки яким продукується нова спільна думка. Важливо, що вона завжди є відкритою для переінтерпретації та критики. В цій спільній думці закладена доля кожного учасника комунікації, тобто закладена можливість виходу з опозиції індивідуального та загального. Поворот, що започатковує Габермас, можна вважати, таким чином, поворотом «від утопічної моделі розуму до комунікативної».

Така можливість, за Адорно, ніяк не вбачається в структурі комунікації, або в структурі публічності, адже природу соціальних відносин Адорно розуміє виключно через категорію інструментальної раціональності. Через це в структурі комунікації Адорно не припускає можливості розвитку нетотожного. Неможна не зазначити, що рівень уваги Адорно до одиничного нетотожного, суперечливого, не дорівнює увазі до індивідуального в комунікативній філософії, яка в організації воліє до улагодження суперечок, із виявленням індивідуальних позицій вона тяжіє до встановлення консенсусу. Й хоча Адорно не залишається на позиції виключно вирізнення одиничного та супротиву, його позиція постає в такому світлі радикально критичною.

Ця теза прямо розводить як протилежні позицію ранньої критичної школи та проекту дискурсивної раціональності. За думкою С. Бенхабіб, із старших теоретиків школи позиція М. Горкгаймера (в його ранніх роботах) більш поєднується із подальшими теоріями й із дискурсивною етикою зокрема, адже Горкгаймер припускає можливість морального універсалізму та легітимності норм на засадах переустрою соціального. Позиція Адорно, із її естетичним і психоаналітичним нахилом, виокремлюється як несумісна із подальшим розгорненням проблеми нормативного ядра критичної теорії [Benhabib, 1986, с. 212].

Альтернативність мислення Адорно, однак, висвітлює ті ключові проблеми, що намагається вирішити сучасна практична філософія. Центральною для сучасних теоретиків залишається опозиція універсального та окремого. Таку точку зору пропонує дослідження Г. Швепенгауцера, який конструює ідеї моральної філософії Адорно в контексті опозиції універсалістів і контекстуалістів у сучасній практичній філософії. Філософія Адорно в цьому ракурсі стає корисною для демонстрації «амбівалентності, що характерна їй рисова для універсалізму в моральній філософії» [Schwepenhäuser, 2004, с. 328]. Саме ця амбівалентність пов'язується зі складнощами моральної проблематики, з якою стикається дискурсивна етика, й яка опрацьовується з розгорненням її проекту.

В цьому ж ракурсі Адорно представлений в дослідженні Ф. Фрейенгагена. Тут його практичну філософію пропонується бачити як нормативну, адже доводиться, що за негативізмом основних філософських тез викривається позитивний сенс або певна «дослідницька програма». В мисленні Адорно автор вбачає «арістотелівську нормативність» або «негативне арістотеліанство» [Freenhagen, 2013, с. 200]. Адже в увазі мислителя до

морального імпульсу підкреслюється здатність моральної дії людини в ситуації. Саме ситуація веде до неможливості вчинити інакше, що співзвучно визначенню фронезіс в аристотеліанстві. Етична відповідь людини на ситуацію є конститутивною для самої людяності, людської «форми життя». Але Фрейнгахен зазначає, що не зважаючи на те, що моральний імпульс є важливішим за раціонально-дискурсивне обґрунтування, тим не менш, окремий наголос робиться на необхідності рефлексії морального досвіду. Практичне судження завжди має проходити тест критичного мислення.

Дійсно, значущість діалектичної критики Адорно, що була представлена вище, полягає в наголосі на значущості критичної позиції стосовно формулювання універсалістських засад. У співставленні концептів етики та моралі Адорно наголошує на головній меті – гармонізації *правильності* як морального закону й *блага* як етичної установки. Так й ключові рецепції дискурсивної етики націлюють свою увагу до переформулювання засад універсалізму, пропонуючи моделі «інтерактивного», «герменевтичного універсалізму». Інший аспект теоретизування стосується співставлення питань нормативного та блага в структурі практичної раціональності. І хоча в своїй філософії Адорно відмовляється надати засади значущості, легітимності критичних суджень, визначення блага – все це не приписує його філософії риси ірраціоналізму чи релятивізму.

Швепенгауцер, наприклад, вважає, що раціональне обґрунтування імперативу не суперечить історичному, негативному обґрунтуванню, яке Адорно формулює як негативний категоричний імператив. Його суть полягає в тому, що ми не можемо обґрунтувати, що має статися, але точно знаємо, що статися *не* має.

Інший дослідник філософії Адорно, Дж. Г. Фінлейсон представляє негативізм Адорно та його «етику супротиву» саме як нормативну моральну філософію. Орієнтир, який задає етика супротиву є установкою заперечення, що слідує гегелівській логіці, має вбачати сліди абсолютного духу в конкретній актуальній дійсності. Фінлейсон пише: «...Адорно намагається представити благо як доступне для критичної теорії через *інтерпретацію* того, що має бути із слідів його відображення в існуючому неістинному того, що не має бути» [Finlayson, 2002, с. 10]. В своїй метафоричній манері Адорно формулює це як сприйняття сірості звичайного життя свідомістю, яка знає іншу можливість – різнокольоровість.

Ця *інтерпретація* можлива через критичну установку свідомості. За цим Адорно розуміє наявність декількох позитивно визначених етичних позицій. Перша установка, це важливо, уможлиблює інстанцію, від імені якої викривається хибність соціальної реальності. Згадаємо, що Адорно визнає ідеал автономії Канта та суб'єктивність, що встановлює в сфері практики поле взаємовизнаних свобод і обов'язків. Тому в останній лекції з філософії моралі він визнає: «я дуже багато очікую саме від самої рефлексії» [Адорно, 2000, с. 193].

Не менш важливим є й визнання обмеженості, здатності виявляти власні хибні судження й обумовленість своєї позиції зовнішніми факторами. Це дає змогу бути відкритим до принципово іншої точки зору. Разом ці установки складають те, що Фінлейсон називає в Адорно «трьома чеснотами». В його інтерпретації це самостійність мислення, смиренність або скромність і афективність як настроєність до відношення з Іншим. За кожною з них стоїть міркування, що досить співзвучне сучасним ідеям етики і філософії моралі.

Отже, в філософії Адорно наявним є не заперечення претензій практичної філософії до обґрунтування нормативного, а лише апоретичність і діалектичність морального універсалізму й складнощі, до яких критика має бути завжди пильною. Дискурсивна модель універсалізації норм відтак залучає ці міркування у новому формулюванні моделей універсалізму та раціональності (А. Гоннет, С. Бенхабіб, В. Гьосле). Окремою ланкою, що пов'язує Адорно із сучасною плеядою критичної теорії, є непряме наголошення на першорядності визначення напрямку спільного життя. Цим Адорно завершує свої лекції з філософії моралі: «питання про правильне життя – це зараз

питання про правильну політику» [Адорно, 2000, с. 202]. Адорно згадує етику екзистенціалізму, що абсолютизує спонтанність і протест і тим самим не враховує інший бік морального – загальне та спільне. Визначальною рисою критичної теорії, таким чином, залишається питання соціальної реальності, організації інститутів і практик спільного життя. Це, як вказує Швеппенгаузер, «поєднує критичну теорію (Франкфуртської школи) із сучасними спробами зробити критичну нормативність стандартом соціального праксису» [Schweppenhäuser, 2004, с. 348].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Адорно Т. *Проблеми філософії морали* / пер. с нем. М. Л. Хорькова. М.: Республика, 2000. 239 с.
- Адорно Т.В. *Негативная диалектика* / пер. с нем. М.: Научный мир, 2003. 374 с.
- Соловьева Г. *Философия страдания и надежды*. Алматы, 2010. 448 с.
- Хабермас Ю. *Философский дискурс о модерне* / пер. с нем. М.: Издательство «Весь Мир», 2003. 416 с.
- Adorno Theodor W. *Critical Models: Interventions and Catchwords*. Trans. Henry W. Pickford (New York: Columbia University Press), 2005.
- Benhabib S. *Critique, Norm, and Utopia: A Study of the Foundations of Critical Theory*. New York, Columbia University Press, 1986.
- Cook D. Adorno, Kant and Enlightenment. *Kantian Review*. 2020. 25(4), p/ 541-557. doi: 10.1017/s1369415420000400
- Finlayson J.G. Adorno on the Ethical and the Ineffable. *European Journal of Philosophy*. 2002, 10: p. 1-25. doi: 10.1111/1468-0378.00147
- Freyenhagen F. *Adorno's Practical Philosophy: Living Less Wrongly*, Cambridge University Press, 2013.
- Habermas J. Theodor Adorno: The Primal History of Subjectivity – Self-Affirmation gone wild. Jurgen Habermas. *Philosophical-Political Profiles*, translated by Frederick G. Lawrence, Heinemann, London, 1983.
- Menke C. Genealogy and Critique: Two Forms of Ethical Questioning of Morality. In T. Huhn (Ed.). *The Cambridge Companion to Adorno*. Cambridge Companions to Philosophy, 2004. P. 302-327.
- Schweppenhäuser G. Adorno's Negative Moral Philosophy. In T. Huhn (Ed.). *The Cambridge Companion to Adorno*. Cambridge Companions to Philosophy, 2004. P. 328-353.

Леонтьева Софія Олександрівна

аспірантка кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
м. Свободи, 4, Харків, 61022
E-mail: leont.sofia@gmail.com
ORCID 0000-0003-2643-1602

Стаття надійшла до редакції: 02.10.2021

Схвалено до друку: 18.11.2021

MORAL PHILOSOPHY OF T. ADORNO: FROM CRITICAL THEORY TO MODERN PRACTICAL PHILOSOPHY

Leonteva Sofia O.

PhD Student at the Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad
V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
E-mail: leont.sofia@gmail.com
ORCID 0000-0003-2643-1602

ABSTRACT

The task of philosophy according to Adorno is comprehension of universality and normativity. In spite of conceptual thinking debunked in negative philosophy, Adorno remains devoted to modernity project. His original philosophical thinking adherent to modernity presents an interesting constellation of ethical ideas, concepts of moral philosophy, around which a certain model of practical rationality can be constructed. The purpose of this article is the construction of practical philosophy of Adorno. Ideas of his essays on morality are analyzed in the perspective of normativity foundations of critical theory from the first generation of Frankfurt School to discourse ethics and contemporary critical philosophy. The author outlines the divergence between Adorno's philosophy and discourse ethics in the matter of justification of normativity implemented in formal procedure of communication. Following Kant's foundation of morality Adorno provides a richer account of controversies which are subject of contemporary critical theory. Adorno's thinking elucidates the ambiguity of universality in the concept of "inner dialectic of morality". He rejects the abstract morality and reveals its repressive features. Instead he puts the concept of humanity in the center of his examination. Morality defined as law and equality, justified by procedure of reasoning appears abstract. In contrast Adorno draws attention to moral impulse which invokes moral deed. Dialectic of morality unfolds in the opposition of impulse, solidarity, affection towards others on the one hand, and autonomy and equality underlying external side of moral law – on the other. Thus individuality modus is the source of morality while abstract formalism of universalism is avoided on the basis of reflection of morality with ethical virtues of critical thinking, humility and affection. Moral principles stand for theoretical aspect and justification of normativity, impulsion concerns application of morality. Thus the problem of contradiction of universalism and contextualism is elucidated through reconciliation of right as moral law and ethical good.

Key words: *universalism, contextualism, dialectic, normativity, ethics of resistance, negative categorical imperative.*

REFERENCES

- Adorno T. (2000). *Problems of moral philosophy*. Transl. from German by Khorkov M.L. M.: Respublica. (In Russian).
- Adorno T. (2003). *Negative dialectic*. M.: Nauchniy myr. (In Russian).
- Solov'iova G. (2010). *Philosophy of suffering and hope*. Almaty. (In Russian).
- Habermas, J. (2003). *Philosophical discourse of Modernity*. M.: ed. Ves myr. (In Russian).
- Adorno, Theodor W. (2005). *Critical Models: Interventions and Catchwords*. Trans. Henry W. Pickford (New York: Columbia University Press).
- Benhabib S. (1986). *Critique, Norm, and Utopia: A Study of the Foundations of Critical Theory*. New York, Columbia University Press.
- Cook, D. (2020). Adorno, Kant and Enlightenment. *Kantian Review*, 25(4), 541-557. doi: 10.1017/s1369415420000400
- Finlayson, J.G. (2002), Adorno on the Ethical and the Ineffable. *European Journal of Philosophy*, 10: 1-25. doi: 10.1111/1468-0378.00147
- Freyenhagen, F. (2013). *Adorno's Practical Philosophy: Living Less Wrongly*. Cambridge University Press.
- Habermas, J. (1983). Theodor Adorno: The Primal History of Subjectivity – Self-Affirmation gone wild. *Jürgen Habermas. Philosophical-Political Profiles*, translated by Frederick G. Lawrence, Heinemann, London.
- Menke, C. (2004). Genealogy and Critique: Two Forms of Ethical Questioning of Morality. In T. Huhn (Ed.), *The Cambridge Companion to Adorno* (Cambridge Companions to Philosophy, pp. 302-327).
- Schweppenhäuser, G. (2004). Adorno's Negative Moral Philosophy. In T. Huhn (Ed.), *The Cambridge Companion to Adorno* (Cambridge Companions to Philosophy, pp. 328-353).

Article arrived: 02.10.2021

Accepted: 18.11.2021